

НА ПОЧАТКУ ТВОРЧОГО ШЛЯХУ

С. Зархіна, здобувачка НЮА України

Сучасні підходи до взаємодії філософії мови і філософії права

Сучасне демократичне суспільство припускає відкритість, прозорість і ефективність правопорядку. Самі ці характеристики істотно залежать від мови, на якій (і в якій) діється і здійснюється право. Тому дослідження мови права взагалі та її філософських підстав є актуальним завданням.

Починаючи з класичної античності, філософи прагнули до конструювання максимально повних систем, в яких велике значення надавалося тій теоретичній сфері, що її сьогодні й прийнято називати філософією права (Платон, Аристотель, Томас Аквінат, Гоббс, Г'юм, Монтеск'є, Руссо, Кант, Фіхте, Гегель та ін.) Багато хто з названих мислителів зробили вагомий внесок у розвиток іншої сфери філософських інтересів — філософії мови. Тим часом, як відзначає Гарольд Дж. Берман, протягом тривалого історичного періоду ні в соціальній філософії, ні в теоретичній юриспруденції «не бралися до уваги такі формуючі чинники, як мова права»¹. Ще більш категорично висловився американський дослідник Вільям О'Барр: «До середини 70-х років галузі досліджень «право і мова» просто не існувало»² (курсив мій — С. З.)

Це не зовсім вірно — інтерес до мови права в зв'язку з розробкою Німецького цивільного кодексу (Bürger Gesetzbuch, BGB) почали виявляти щонайменше ще наприкінці XIX ст. такі відомі теоретики, як Отто Гірке і Рудольф фон Ієринг³. У дореволюційній Росії до питань мови права зверталися М. Гредескул, В. Катков, П. Люб-

¹ Берман Г. Дж. Вера и знание: примирение права и религии. — М., 1999. — С. 39.

² O'Barr W. Linguistic Evidence; Language, Power, and Strategy in the Courtroom. — N. Y. etc; 1982. — P. 10.

³ Див.: Girke O. Der Entwurf BGB ist das deutsche Recht. — В., 1889; Иеринг Р. Юридическая техника. — СПб., 1905.

лінський, в СРСР — А. Луначарський, М. Полянський, Г. Шатков, Є. Прянішніков¹, в Америці — О. Холмс, Дж. Вігмор, А. Корбін, Г. Бонерт, Ф. Коен, В. Проберт та ін.² Поза всяким сумнівом, аналогічні дослідження проводилися і в інших країнах, але все ж таки інтерес до мови права аж до 70-х років ХХ ст. в Європі та Америці виявлявся тільки спорадично, причому головним чином у контексті обговорення законодавчої техніки.

Проте, починаючи з 70-х років ХХ ст., відбулося значне посилення інтересу до аналізу мови права як за рубежом, так і в СРСР, а потім на пострадянському просторі нових незалежних держав³. Особливі-

¹ Див., напр.: *Гредескул Н. А.* К учению об осуществлении права. — Х., 1900; *Васьковский Е. В.* Руководство к толкованию и применению законов для начинающих юристов. — М., 1913; *Катков В. Д.* Jurisprudentiae Novum Organum. Реформированная общим языковедением логика и юриспруденция. — Одесса, 1913; *Люблинский П. Й.* Техника, толкование и казуистика уголовного кодекса. — Пг., 1917; *Луначарский А. В.* О языке закона // Известия ЦИК СССР. — 1931. — 24 марта; *Полянский Н. Н.* О терминологии советского закона // Проблемы социалистического права. — 1938. — Сб. 5. — С. 120; *Шатков Г. И.* О языке закона // Вопросы кодификации советского права. — Л., 1959 — Вып 3; *Прянишников Е.* О языке правовых актов // Ученые записки ВНИИСЗ. — 1966. — Вып. 6. та ін.

² Див., напр.: *Holmes O. W.* The Theory of Legal Interpretation // Harvard Law Review. — 1899. — Vol. 12. — No. 7. — P. 417–420; *Wigmore J. H.* The Terminology of Legal Science (with a Plan for the Science of Nomothetic) // Harvard Law Review. — 1914. — № 1. — P. 1–9; *Corbin A. L.* Legal Analysis and Terminology // Yale Law Journal. — 1919. — Vol. 29. — P. 143–153; *Bohnert H. S.* The Semantic Status of Command // Philosophy of Science. — 1945. — Vol. 12. — P. 302–324; *Cohen F. S.* Field Theory and Judicial Logic // Yale Law Journal. — 1950. — Vol. 59. — P. 238–272; *Probert, Walter Law.* Logic and Communication // Western Reserve Law Rev. — 1958. — Vol. IX. — P. 129–153 та ін.

³ Див., напр.: *Mason M. S.* The Logical Structure of a Proposition of Law // Jurimetrics Journal. — March 1971. — Vol. 11. — P. 99–105; *Probert W.* Law. Language and Communication. Springfield (Ill.): Thomas, 1972; *Le discours juridique: Analyses et methodes* // Langages. — P., 1979. — A. 13. — N. 53; *Atkinson J. M., Drew P.* Order in Court: The Organization of Verbal Interaction in Judicial Settings. — Atlantic Highlands (n. j.): Humanities Press, 1979; *Studies of Legal Discourse* / Ed. by B. Danet. — Amsterdam, 1984; *Савицкий В. М.* Язык процессуального закона. Вопросы терминологии. — М., 1987; *Грязин И. Н.* Текст права. — М., 1987; *Язык закона* / Под ред. А.С. Пиголкина. — М., 1990; *Яцюк Т.* О точности словосочетаний в языке права // Сов. юстиция. — 1991. — № 5; *Губаева Т. В.* Словесность в юриспруденции. — Казань, 1995; *Ивакина Н. Н.* Профессиональная речь юриста. — М., 1997; *Артикуца Н. В.* Мова права: Програма курсу: — К., 1998; *Федик Е. І.* Формування мовної культури студентів-юристів: теоретичні та прикладні аспекти. — Львів, 1996; *Общая тео-*

стю цього періоду стало розширення традиційної проблематики (семантика і стилістика правового тексту) шляхом виходу в сфері осмислення структури і динаміки мови права в контексті його соціально-історичного і соціально-політичного функціонування.

В 70-і роки ХХ ст., коли на Заході виникла криза цінностей індустріального суспільства, було піддано критиці традиційний юридичний раціоналізм в його обох конкуруючих версіях — і як юридичний позитивізм, і як юснатуралізм (від *jus naturale* — «природне право»). Перший справедливо зв'язувався з тоталітарними режимами, другий — з наївною, «без берегів», абсолютизацією ліберальних цінностей.

Спробою виходу за рамки цієї альтернативи стала розробка комунікативної теорії соціальної дії, основи якої було закладено представником неомарксистської франкфуртської школи Юргеном Хабермасом¹. Хоча в точному розумінні Хабермас не є «філософом права», його теорія виявилася згодом тісно пов'язаною з юриспруденцією. Зокрема, вихідні положення цієї теорії багато в чому збіглися з ідейними підставами «нової риторики» бельгійського вченого-юриста Хаїма Перельмана².

Як відзначає співробітник Центру філософії права при Вільному університеті Брюсселя Гі Хааршер³, незважаючи на розходження філософських підходів і способів аргументації, і Перельман, і Хабермас згодні в тому, що в сучасну епоху необхідно зберегти ідеали універсальних прав людини, юридичної легітимації влади, зокрема *вільного обговорення* моральних і політичних альтернатив автономними індивідами. Перельман і Хабермас виступають проти релятивістських наслідків відмови від суворого, послідовного, «сильно-

---

рия государства и права. Академический курс: В 2 т. / Под ред. проф. М. Н. Марченко. — Т. 2. Теория права. — М., 1998 (§ 10 «Нормы языка и лингвистическая культура юриста»); Рахимов Р. А., Хабибулин А. Г. Политическая власть и право: проблемы семиотического анализа // Правоведение. — 2000. — № 2; Керимов Д. А. Проблемы общей теории государства и права. — М., 2000 (раздел «Логика, стиль и язык закона») та ін.

¹ Див.: *Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns.* — Frankfurt, 1981; *його ж. Vorstudien und Ergdmungen zur Theorie des kommunikativen Handelns.* — Frankfurt, 1984; *його ж. Моральное сознание и коммуникативное действие.* — СПб., 2000 та ін.

² Див.: *Perelman Ch. Logique juridique.* — 2d ed., 1979; *його ж. Traite de l'argumentation.* — Bruxelles, 4 th ed., 1983.

³ Див.: *Haarscher G. Perelman and Habermas // Law and Philosophy.* — 1986. — Vol.5. — P. 331–342.

го» раціоналізму, що посилилися в наші дні в юридичному постмодернізмі. При цьому вони відкидають як застарілий колишній раціоналістичний погляд на природні права, але розходяться в розумінні способів його подолання. Перельман посилається на Юма і представників неопозитивізму, вказуючи на безсилля класичного раціоналізму з його культом обчислювального *ratio* — далеко не все в юридичних сюжетах піддається точному визначенню та обчисленню, зокрема нечіткі поняття права¹. Він вбачає у відродженні аристотелівської риторики підставу для нового розуміння «розумності» (*reasonableness*), що дозволяє апелювати до більш «гнучкої» раціональності соціально прийнятих підстав аргументації, менш точної, ніж традиційна формально-логічна демонстрація, але все-таки досить суворой для того, щоб уникнути суб'єктивізму і сваволі.

Перельман вважав, що його «нова риторика» знаходиться в самому базисі демократичних суспільств і принципу правління права, реальне забезпечення якого досягається головним чином у суді. У книзі «Юридична логіка» він виступив проти концепції «судового силогізму» (*sylogisme judiciaire*), класичним прихильником якої був, наприклад, Бентам: ця концепція гарантує застосування формальної суворості правосуддя, але її слабкою стороною є те, що вона припускає автоматизм прийняття рішень суддею і має на увазі, що усі виникаючі в суді проблеми повинні вирішуватися «сувереном», тобто законодавцем. За часів Бентама (принаймні в континентальній Європі) існувало дуже сильне виправдання для такої позиції: суддя повинен був «мати око» тільки для того, щоб бачити текст закону, але він не мав права навіть намагатися самостійно інтерпретувати його. Ця формально-буквалістська концепція спрямовувалась проти довільного характеру правосуддя за часів феодально-абсолютистського «*Ancien Regime*» (змішання влади, залежність суддів від виконавчої влади, зокрема від королівських «*lettres de cachet*», «*bon plaisir du Prince*» і т. под.).

Хабермас же критикує ілюзію концепції, що намагається досягти класичних цілей, вдаючись до «модерного» розуму. Він вбачає справжній базис для «емансипаційної» комунікативної дії в розвитку «публічного простору» (*public space*) висловлювання: будь-які осмислені і соціально прийнятні індивідуальні позиції слід аргументувати і намагатися захистити, що дозволяє людям критикувати

¹ Див.: *Perelman Ch. The Idea of Justice and the Problem of Argument //* *Intro.* by H. L. A. Hart. — L, 1963.

і контролювати політичну владу для того, щоб її «публіцизувати» (*to publicize*). Теорія комунікативної дії наголошує на прогресі, що має місце тільки в сучасності, — потенційно універсальний публічний простір, визнання кожного індивіда потенційним «джерелом» аргументів, необхідність виправдовування морально-політичних заяв, презумпція невинності і т. ін.

Згідно з Хабермасом у сучасній філософії права можна виділити три різні напрямки: *когнітивний, оцінюючий і нормативний*, орієнтовані на *процедурний розум*, «який сам себе випробовує ... у наших лінгвістично структурованих формах життя»¹. Таким чином, у сучасному дискурсі робиться акцент на лінгвістичній конструкції права як особливої форми соціально-комунікативної реальності.

За Хабермасом, колишня, що бере походження ще до Канта, парадигма практичного розуму, орієнтованого на імперативні принципи і норми як підстави для моральних і правових міркувань, повинна поступитися місцем парадигмі комунікативного розуму з переважною орієнтацією на повсякденну мову пересічної людини. У передмові до однієї зі своїх останніх книг «Між фактами і нормами» він резюмує основну ідею таким чином: «Комунікативний розум відрізняється від практичного розуму насамперед і головним чином тим, що він більше не приписується індивідуальному суб'єкту або макросуб'єкту на рівні держави або цілого суспільства. Те, що робить комунікативний розум можливим, є скоріше лінгвістичний медіум, через який сплітаються взаємодії і структуруються різні форми життя. Ця раціональність вписується в лінгвістичний *telos* взаємного розуміння і утворює ансамбль з умов, що одночасно і створюють можливості, і обмежують їх»².

Соціально-філософські і теоретико-правові новації Перельмана і Хабермаса вплелися у контекст ще одного сильного чинника — впливу на світову соціально-гуманітарну думку аналітичної філософії мови, або лінгвістичної філософії (Л. Вітгенштейн, Дж. Остін, Г. Райл, Дж. Сьорл та ін.)³, експансія якої поширилася і на філософію права. Зокрема, Сьорл⁴ розробив логіко-прагматичну ме-

¹ *Habermas. J. Between Facts and Norms.* — Cambridge (Mass); 1998. — *Preface.* — P. VIII.

² Там само. *Preface.* — P. XII.

³ Див.: Аналитическая философия: Становление и развитие (антология) // Пер. с англ., нем. — М., 1998.

⁴ Див.: *Searle J. R. A taxonomy of illocutionary acts* // *Expression and Meaning.* — Cambridge, 1979. — P. 1–27; *його ж. The Rediscovery of the Mind.* — Cambridge (Mass) — London (England), 1994. Див. також: *Серль Дж. Р. Природа интенциональных состояний* // *Философия, логика, язык / Общ. ред. Д. П. Горского и В. В. Петрова.* — М., 1987. — С. 96–126.

тодологію аналізу мовленнєвих актів, яку в максимально простому вигляді С. Гусев¹ наводить таким чином.

Аналіз людської поведінки пов'язаний із встановленням залежності між формою комунікативного акту і діями тих, на кого цей акт спрямовано. Мовленнєвий вплив змушує учасників спілкування вчиняти якісь дії або утримуватися від них. Результат залежить від того, який рівень — прямого чи непрямого значення і сенсу — в переданому повідомленні виявляється найважливішим у конкретній реальній ситуації. Пряме значення і прямий сенс являють собою відповідно безпосередню вказівку на сферу людського інтересу і вказівку на цілі дії, пов'язані з цією сферою. Тоді непрямий рівень є формою подання інформації, що імпліцитно присутня у тексті.

У структурі мовленнєвого акту виділяють такі компоненти: «локуція» — відтворення деякого звукового ряду; «іллокуція» — вираження спонукального мотиву, що викликає проголошення саме даних слів і фраз; «перлокуція» — очікування відповідної реакції, що задається локутивною формою. Відповідно до цього розподіляються і рівні значення, і сенси кожної зі складових. При їх співвіднесенні з прямим і непрямим рівнями змісту переданих і сприйманих повідомлень одержуємо таку концептуальну схему.

1. Пряме значення локутивного акту — це відтворення послідовності звуків, жестів, дій; непряме значення — думка, виражена даною послідовністю. Буквальне значення — намір висловити саме цю думку, а непрямий зміст виражає вказівка на межі теми, з якою повідомлення пов'язане.

2. В іллокутивному акті прямим значенням буде мотив, що спонукає автора повідомлення здійснити відповідну локуцію, а непрямим — прагнення передати свій намір у максимально ефективний спосіб. Тоді буквальне значення — це залучення адресатів повідомлення до вираженого через його посередництво мотиву, а непрямий зміст вказує на очікування того, що використовувана форма повідомлення буде правильно сприйнята.

3. Перлокутивний акт, що виражає очікування конкретних реакцій з боку адресатів, прямо вказує на характер очікуваної відповіді, побічно ж він накладає заборону на поведінку, що не відповідає здійсненому мовному акту. Відповідно його буквальним значенням буде вказівка на певні зміни дійсності, породжені очікуваними ре-

¹ Див.: Гусев С. С. Значение и смысл языковых выражений с точки зрения логико-прагматического подхода // Современная логика: проблемы теории, истории и применения в науке: Материалы VI Общероссийской конференции. — СПб., 2000. — С. 305–307.

акціями адресатів, а непрямим — оцінка відповідності передбачуваних змін вихідному намірові автора переданого повідомлення.

С. Гусев підкреслює, що в реальній практиці всі зазначені рівні і компоненти вступають між собою в складні взаємовідносини, утворюють безліч «синтетичних» форм. Однак засоби логічної прагматики дають можливість виявляти прихований зміст наявної інформації і подавати його в явній формі.

Вплив концепції мовних актів помітно в Хабермаса, коли він пише: «Щоб використовувати розмовну мову для досягнення розуміння з адресатом про що-небудь у світі, потрібно прийняти перформативну позицію і зобов'язатися певними припущеннями (*presuppositions*). У пошуку розуміння користувачі природною мовою повинні прийняти, крім усього іншого, й те, що учасники без застережень переслідують їх іллокутивні (*illocutionary*) цілі, що вони доходять згоди щодо визнання доступних інтентивних вимог вірогідності (*validity claims*), і що вони готові прийняти зобов'язання, які виникають з їх згоди і підходять для їх подальшої взаємодії»¹.

Однак сама по собі мова права Хабермаса окремо не цікавить, оскільки він досить поверхово тлумачить її як інструментальний засіб, до якого доводиться звертатися лише в зв'язку з установленням кореляцій між практичним і комунікативним розумом. Тим часом мовні параметри права заслуговують на більш пильну увагу і, як видається, з філософсько-правового погляду найбільш цікавим, сучасним і продуктивним буде їх дослідження в руслі концепції мовленнєвих актів.

З наведеного зробимо декілька висновків.

1. Звернення до взаємодії сучасної філософії мови і філософії права є багатообіцяючим напрямом правознавства.

2. Розбудова філософсько-правової теорії юридичної мови має враховувати як класичні напрацювання (Платон, Аристотель, Цицерон), так і сучасні підходи до аналізу мови права, запропоновані протягом останніх десятиріч Х. Перельманом, Ю. Хабермасом, Дж. Остіном та іншими провідними зарубіжними і вітчизняними фахівцями.

3. Серед конструктивних напрямів подальшого філософсько-правового аналізу, поряд з відносно усталеним семантико-синтаксичним підходом, ми вважаємо найбільш привабливим прагматичний аспект, що охоплює і «нову риторику» Перельмана, і теорію комунікативних дій Хабермаса, і теорію мовленнєвих актів Остіна.

Надійшла до редколегії 25.12.02

¹ Habermas J. Вказ. праця. — Р. XVI.